

קולופון לפירוש מסכת חגיגה של ר' האי גאון ולספר הדינין לר' חננאל כתוב בידי אביתר גאון

מאת

ש. ד. גויטיין

קולופון זה, דף בודד באוסף סטנלי, שיכטר, סדרה חדשה, J 17, מתפרסם כאן בתקוה, שצילומו יביא לידי זיהויים או גילגולים של השמות האחרים מאותו כתב יד. הקולופון נכתב בשנת 1067, בשעה ש"מנסיחור" (מעתיקו), אביתר הכהן, ראש ישיבת גאון יעקב, עדיין היה בדרגת "הרביעי בחבורה", ואביו אליהו כיהן כגאון; עיין מאן, היהודים במצרים, כרך א', 186/7. כה"י, שקולופון זה שימש לו חתימה, כלל ארבעה ענינים:

(1) פירוש מסכת חגיגה לרבינו האי (939—1038). קטעים מפירוש חשוב זה לאחת המסכתות "המענינות" ביותר היו ידועים מהבאות בפירוש לספר יצירה לר' יהודה אלברצלוגי ומחיבורים אחרים, עיין באוצר הגאונים, מס' חגיגה, מפתח המחברים, ובייחוד בס' תקופת הגאונים וספרותה מאת שמחה אסף (ז"ל), ירושלים תשט"ו, קמ"א.

(2) ספר הדינין לרבינו חננאל. מוכרח אני להשאיר לחוקרים של תולדות ההלכה לברר את זהותו של ספר זה, ששמו איננו מופיע בספרי עזר המצויים.

שנת פטירתו של ר' חננאל איננה ידועה. מכאן אנו למדים, שבשנת 1067 לא היה עוד בין החיים, ומאופן הזכרתו יש להניח, שכבר עברו לפחות שנים אחדות מיום מותו.

(3) כינושים. מלה זו אינה נמצאת במלון בן-יהודה ואיני יודע, אם כבר נרשמה במקום אחר. בערבית "כנאש" היא מלה מצויה לציון קובץ בעניני רפואה, והד"ר א. א. אורבך הסב בטובו את תשומת לבי לרשימות הספרים, שפרסמם יעקב מאן בכרך הראשון של ספרו Texts and Studies ע' 654 ו-658. במקום השני מדובר באמת על "כנאש בן סראפיון פי טב", כלומר קובץ של בן סראפיון בעניני רפואה, ואילו במקום הראשון נזכר "כנאש ללנביאים ואלכתובים", ואיני יודע, איך מתייחס ביטוי זה אל לשונות דומים: "דפתר", מחברת, ו"כראסה", חוברת, שהם מצויים כל כך ברשימות של ספרים. מן הקולופון שלנו אנו לומדים, שמלת כינושים באה בקשר לעניני הלכה, ותמהני, אם שימוש זה איננו עתיק, שהרי לא היה מנהגם ל"שעבר" מלים ערביות רגילות, ולו המלה העברית היתה נגזרת מערבית, היתה צריכה לבוא בסמ"ך ולא בש"ן. יש אפוא להניח, שהמלה "כינוש" מוצאה לא מן המלה הערבית כנאש, אלא ממקורה של זו, הארמית "כנשא". מן הרב מ. בניהו אני לומד ש"כינוש" הוא שם של משפחה בעיר בגדד.

(4) שאילות. האם יש להסיק מן העובדה, שהמלה באה בעברית, ולא בארמית, שגם השאלות גופן נכתבו בעברית?

והרי נוסח הקולופון:

1 מצאתי בזמן האחרון שני מכתבים אל אביתר זה, שעדיין לא נתפרסמו, עד כמה שידוע לי: אחד ברכה להתמנותו לגאון בזמן חייו אביו (בשנת 1081) מאת "אנשי קבר אבות", כלומר שומרי מערת מכפלה בחברון, ואחר ממצרים, בזמן כהונתו כגאון אחר מית אביו, ברכות להתגברותו על מתנגדיו. אקוה לפרסם מכתבים אלה, יחד עם כמה אחרים, הנוגעים לתולדות ארץ ישראל במאה האחת עשרה.

2 עי' ר' דוד סלימאן ששון — מאיר בניהו, מסע בבל, ירושלים תשט"ו, פ"ד, שם זה יהיה איפוא תואר רכוד לאדם שהוא מעין "כל בו" וקובץ.

נחש א' כח' ג' א'

ב' א' א' א' א' א'

זה הספר יסבא פירוש מסכת חגיגה בעזרה בדורג
לדבין האגאון בן רביק שדירא אאן עני האאונים
זעל הנסחתי לעצמי אע"פ ביעד חתך הדבוע
בית ביר אלה חתך ראש ושיבת אאן יעקב בן שלמה
הסתך ראש ושיבת אאן יעקב בן יוסף חתך אבבי יצחק
היה א' יעקב בן יעקב שבו ספר הדינים שלכיה חתך
הרב המובהק הנזכר גם כ"ש שם ושאילת נחבא
בפסאט מלכודים וגמיה ראש חודש אב שלשנה חתך
למשה בן כ"ש שיכול בידו וחזירנו לאורן ראש
דבין יהוא ב"ר וליכר א' - וזכר לאות לבנים
לע"ן באורות ואסגול וגמיה א' וי' - וזכר
ען מלך חזירנו לאורן ונשינו בתרין אורות חתך
יחזיקי יוכבי נשכר יחזיקי ואין יגש טאפילת יהיו
בניו ונחמים ואשתם בעה וטע' יעל פנו ושאילת ודעו
מחזבותיהם ו' חתך ודעו לבית א' וי' נעם סלח

T. — S. N. S. J 17

ונחשא מעליא

בסימנא טבא

זה הספר יש בו פירוש מסכת חגיגה גמורה ברורה
 לרבינו האי גאון בן רבינו שרירא גאון ניני הגאונים
 ז"ל הנסחתיה לעצמי אני אביתר הכהן הרביעי
 6 בחב' ביר' אליהו הכהן ראש ישיבת גאון יעקב בן שלמה
 הכהן ראש ישיבת גאון יעקב בן יוסף הכהן אב בית דין
 ר' יי ת' יע' ח' ב' יר' ע' מ' ויש בו ספר הדינין שלרבינו חננאל
 הרב המובהק ת'נ'צ'ב'ה' גם כינושים ושאלות נכתבו
 בפסטאט מצרים ונגמרו ראש חודש אב שלשנת ד'ת'כ"ז
 10 ליצירה כל מי שיפול בידו ויחזירנו לו או ליורשיו
 בתריו יהוא בריך ודכיר ונב[בד] ויזכה לראות לו בנים
 לעיין באורייתא ואם גזול יגזליהו או ימצאהו ויעלים
 עין מלהחזיריהו לו או ליורשיו בתריו ארור יהיה ומנודה
 יחשבו כוכבי נשפו יקו לאור ואין יגשש באפילות יהיו
 15 בניו יתומים ואשתו אלמנה ונוע ינועו בניו ושאלו ודרשו
 מחברותיהם וג' וכן יהי רצון לברך מחזירו נצח סלה.

מחברותיהם

- שורה 1 השורה מנוקדת ניקוד בבלי. בשימוש בניקוד זה בידי גאון ארץ ישראל היושב בפסטאט אין דבר מתמיה כלל. גם במכתבים מן המאה השתים עשרה משתמשים סופרי בית דין של פסטאט בניקוד זה וע' ש' 15.
- 2 גמורה ברורה — כנראה משמעותו: שלמה. בנוגע לשימוש במלת "ברור" עיין מנחם זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ו (ירושלים, תש"ו), קע"ז—קע"ט.
- 3 האי — כתיב זה מלמד שכונתו ביטא את השם "האי" כהברה אחת, ולא האי.
- 4 ז"ל. ביחס לאבותיו וביחס לרבינו חננאל משתמש הכותב בברכות אחרות; גיוון זה מצוי בכתיבי הגניזה של אותן מאות. הנסחתיה: אין צורה זו במלון בן יהודה.
- 7 רוח ה' תנחם (ע"י ישעיה ס"ג, י"ד) יעלו חסידים בכבוד ירגנו על משכבותם (תהלים קמ"ט, ה); הברכה הראשונה מצויה. השניה אינה רגילה בקשר דברים זה, אך צונץ, Berlin, Zur Geschichte und Literatur, 1845, p. 363 רשמה מאגרות הרמב"ם ובנו ר' אברהם (העיריני על כך ד"ר אירבך).
- 11 בתריו — אחריו, עיין ש' 13. דכיר — השלם: לטב.
- 14 אירב ג. ט. יגשש באפילות: ניסוח חפשי של המחבר. יהיו וכו': תהלים ק"ט, ט—י.
- 15 ושאלו — בניקוד טברני. ערכוב זה של שתי שיטות ניקוד בדף אחד (ע"ל שורה 1) מקובל באותן מאות.
- 16 הסיום במלים "נצח סלה", בלי "אמן" הרגילה לבוא לפניהן, נמצא גם בתשובה של אביתר ואביו אליהו, ע"י מאן, היהודים במצרים, ח"ב, 224, ש' 59.